

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Сергій Павленко

ШТУРМ БАТУРИНА: НОВІ ПОДРОБИЦІ ТА СТАРІ СХЕМИ

Повстання мазепинців, прихід шведів в Україну, знищення Батурина – такі головні теми книги В.Артамонова, К.Кочегарова, І.Курукіна «Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г.» (СПб, 2008. – 208 с.), виданої під грифом Інституту російської історії Російської академії наук. Вона складається з трьох історичних розвідок, у яких представники офіційної науки на основі нових знахідок, праць попередників, джерел намагаються зробити реконструкцію подій 1708 р., дати їм оцінку. Зрозуміло, їхні студії у дні 300-річчя акції мазепинців, загибелі колишньої гетьманської столиці викликають неабиякий інтерес в Україні. Адже це погляд науковців-істориків з російського боку. Який він? Чи відрізняється від оцінок, пошуку українських дослідників тієї пори?

Відразу хотілося б відзначити авторів у позитивному плані за віднайдення ними низки цікавих джерел, які вперше введені у науковий обіг. Насамперед йдеться про публікацію у додатках анонімного повідомлення «Про взяття міста Батурина», відшуканого В.Артамоновим у Державному архіві Стокгольма, та запис у книзі Д.Дефо про штурм міста на основі нотаток британського офіцера, який був на службі в Росії. К.Кочегаров натрапив у архівах на справу про відправлення товариша батуринської сотні Івана Олійниченка з 17 сердюками та компанійцями після 2 листопада 1708 р. у полон в Москву (с.134 – 135).

Велика кількість посилань авторів на джерела загалом дає важливі доповнення до існуючих розвідок на цю тему. Проте, попри ці позитиви, студії істориків часом переобтяжені давніми історіографічними схемами. Особливо це стосується праці В.Артамонова. Так, він зауважує, що І.Мазепа «семь раз менял хозяев и неоднократно изменял «украинской идее» (с.16). Зрадою він вважає навчання в «Иезуитской коллегии в Варшаве» (насправді гетьман учився у Краківській академії. – Авт.). Зауважимо при цьому, що дуже важко знайти в Гетьманщині другої половини XVII ст. високоосвічених діячів, які б не здобували повну вищу освіту в популярних освітніх закладах Західної Європи. Закидати їм при цьому зраду православ'я – це тенденційний підхід. Некоректно називати

«зрадами» й відхід Мазепи від служби у польського короля, полонення впливового старшини гетьмана П.Дорошенка запорожцями у 1674 р. (це лише Й.Сталін усіх полонених червоноармійців називав зрадниками!).

В умовах Коломацького перевороту 1687 р. визначальним у зміні керманіча України І.Самойловича була не «зрада» близьких старшин, а позиція В.Голіцина, його бажання змістити гетьмана.

В.Артамонов далі заявляє, що в 1708 р., «увидев плачевное состояние Шведской армии, гетман попытался в седьмой раз совершить измену и в обмен за прощение при условии гарантии европейских держав выдать Петру I голову Карла XII и снова вернуться под протекторат России» (с.19). Історик вважає, що листи до гетьмана від канцлера Г.Головкіна ніби були написані у відповідь на пропозицію від зверхника України «здати» короля. Помітку на цій кореспонденції («Писма, что писаны к Мазепе ко измене ево фалшивые от канцлера» — РГАДА. — Ф.124 17089. — Оп.1. — Спр.120) він не бере до уваги! Про те, що миргородський полковник Д.Апостол не віз ніяких «зрадницьких» листів від гетьмана до Петра I, засвідчує допит старшини, зізнання-спогад полковника Г. Галагана. Крім того, є важливе свідчення лубенського полковника Дмитра Зеленського, який на допиті 14 липня 1709 р. повідомив, що він, отримавши «ведомость о смерти дочери своей (листопад 1708. — Авт.), то просился у Мазепы для погребения оной в Лубны, в чем ему помагал миргороцкой полковник, по которому прошению отпущен он з дороги, как шли из Гадича в Ромны» (Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 726). Тобто Д.Апостол спочатку поїхав допомогти колезі організувати похорон. Це у бік по прямій майже 70 кілометрів від дороги Ромни — Гадяч. До того ж у протилежний бік від Лебедина, де була ставка царя! Д.Зеленський не повідомляє подробиць, як вони їхали, але зауважує, що миргородський полковник «к уходу путь себе сыскал» увечері. На нашу думку, останній відхилився з основної дороги кілометрів на 12, щоб побути вдома, побачити рідню. На жаль, Д.Апостол у сутінках проявив безпечність і потрапив у Сорочинцях у пастку: тут якраз розквартирувався великий російський загін, від якого вже марно було втікати. Командир останнього князь Г. Волконський писав 21 листопада царю: «Полковник миргородцкой к нам из Гадич в Сорочинц прибыл на другой день по прибытии моем. (...) Толко я признаваю на словах, что он, полковник, нам верен ли; и с тем полковником как чинить, о том как твое царское величество повелит» (Письма и бумаги Петра Великого. — Москва—Ленинград. — Т.8. Вып. 2. — С.983.). Усе вищезгадане та інші подробиці цієї «справи» підтверджують лише одне: царськими урядовцями проти гетьмана були задіяні провокаційні акції для його знеславлення.

Частина зауваг В.Артамонова про взяття Батурина теж тенденційна, не базується на історичній правді. Так, він зробив висновок, що усі батуринці «оставались на стороне православного царя» (с.52), а люди «с ближайшей округи» сховались у фортеці «от шведов» (с.44). Його колега по книзі К.Кочегаров натомість зауважує протилежне: «Однако большая часть осажденных...заняла открыто враждебную позицию» (с.126). Сам О.Меншиков доповідав царю про згадане: «Как старшина, так и товарищество единогласно отвешали, что без нового гетмана нас в город не впустят», «ни малой склонности к добру в них не является, и так говорят,

что хотят до последнего человека держатца». Додамо до цього, що жителі Лукнова, Райгородка, Атюші, що неподалік від Батурина, не ховались від шведів, а зустрічали Карла XII з І.Мазепою з хлібом-сіллю (згідно з щоденником Д.Крмана!). У Батурин збіглися у фортецю жителі округи, налякані насамперед чутками про тактику випаленої землі. Шведи, до того ж, станом на 25 жовтня ще були далеко, щоб від їхньої загрози треба було ховатися з домашнім скарбом за стінами у фортеці, а ось підрозділи корпусу О.Меншикова вже починали займати позиції поблизу гетьманської столиці.

Стокгольмський архівний документ про взяття Батурина (він має багато подробиць, згадуваних у депеші О.Меншикова царю від 31 жовтня!) повідомляє, що 1 листопада «по полудни, в 4 часах в некотором удобном месте построя батарею, оную фартецию бомбандировать начали». Пролом у ній російським гарматам не вдалося зробити. Далі у цьому документі читаємо: «А по наступлении ночи, изготовя фашины и лесницы, к штурму изготовились... И понеже лесницы были коротки, то и без лесницы, с помощью Божиею, на город чрез немалую стрельбу вступили». Отже, фортеця була взята без використання драбин! Таким чином, версії про проникнення у замок потаємним ходом стають домінуючими. Вони підтверджуються й рапортом англійського посла Чарльза Вітворта, що «казаки захвачены были в распloch: полковник Кенигсек, смертельно раненый в самом начале дела, еще не успел расположить своих людей в должный порядок» (Сборник императорского русского исторического общества. — СПб, 1886. — Т.50. — С. 110 — 114).

В.Артамонов вважає, що «цифра в 11-14 тисяч погибших (у Батурині. — Авт.) преувеличена». При цьому він посилається на опис Батурина 1726 р., згідно з яким до нього приписано 647 дворів (с.73). Але насправді у цю цифру входили також садиби з Матіївки та прилеглих хуторів. Власне батуринськими можна назвати лише 444 з них, до того ж залюдненими були тільки 428 дворів. Крім цього, у 17 останніх поселилися приїжджі. Отож на попелищах оселилося лише 411 вцілілих залишків батуринських родин.

За нашими підрахунками, у 1708 р. в Батурині було 1000-1100 дворів (до речі, нині їх налічується 1135, що підтверджує вищезгадану версію, оскільки наявність такої кількості жител садибного типу в межах колишньої гетьманської столиці фіксує територіальні можливості населеного пункту). Таким чином, після винищення 2 листопада російським військом гетьманської столиці втрати помешкань батуринців становили 600-700 одиниць. При цьому звернемо увагу й на таку подробицю. Якщо за переписом 1654 року в Батурині було 360 козацьких дворів, у 1666 р. - до 460, то за описом 1726 р. лише 105 дворів. Таким чином, у полум'ї 2 листопада 1708 р. явно загинуло 355 родин козаків.

Автори оперують цифрою в 6000 загиблих, яку наводить дипломат Ч.Вітворт у своєму звіті. Але він говорить явно про втрати мирного населення: «Місто Батурин було взяте і спалене, а понад шість тисяч людей, незважаючи на вік та стать, страчені». «Лондон Газетт» 29 грудня 1708 року писала, що О. Меншиков у Батурині «залогу... в числі 6 тисяч наказав вирубати». Він же, як зазначає «Дейлі Курант» (3 січня 1709 року), «по здобутті наказав вирубати 5-6 тисяч козаків». Тобто в різних джерелах згадується як кількісний склад залогі, втрати вояк, так і обраховуються

жертви мирного населення. Так, Д.Крман, будучи в Батурині, дізнався, що «приблизно триста людей втекло через мури замку». Справді, на допиті Корній Семененко казав, що після 2 листопада «в тех де четырех полках сердюков, чаёт он, что и трехсот человек не будет». За пропагандистською листівкою шведів, опублікованою В.Артамоновим, через Сейм переправилися і втекли 1000 чоловік (с.69).

За нашими оцінками, військова залога налічувала до 7,5-8 тисяч військовиків (чотири сердюцькі полки (до 2600 сердюків), Батуринську сотню (до 460 козаків), Миргородський, Лубенський та Прилуцький полки (мінімально 4500 козаків). Князь Борис Куракін, який, по суті, під конвоем привіз у листопаді 1708 р. з Києва у Глухів до царя митрополита Й.Кроковського, у своїх записках зазначав, що «чрез доброе старание одного командира (О.Меншикова. — **Авт.**), то место взято, в котором 10000 президию (воjak. — **Авт.**) было, из тех несколько животом спаслись, а другие в штурме пропали» (Русско-шведская война. Записки. 1700-1710 // Архив князя Ф.А. Куракина. — Кн. 1. — Спб., 1890. — С.315). Можливо, остання цифра дещо завищена, але якщо врахувати, що до оборонців Батурина було зараховано чоловіків-міщан, селян, то вона відповідає реаліям.

Багато джерел повідомляють про нещадне винищення жінок, дітей. Тому ці втрати слід додавати до 5000-6000 загиблих військовиків-козаків. Точної статистики вбитих мирних громадян ми не маємо, але, вочевидь (якщо брати до уваги зменшення після 2 листопада в Батурині дворів на 600-700 одиниць) їх було не менше, ніж козаків, сердюків. Крім того, у гетьманській столиці переховувались жителі найближчих хуторів, сіл. Отже, атакуюче військо під час штурму та нічної розправи забило, загнало у Сейм і потопило мінімум 6000 громадян різного віку та статі.

Не випадково у багатотомній історії 44-го драгунського Нижньогородського полку записано, що він брав участь в «кровавом штурме Батурина и истреблении его со всем населением» (История 44-го драгунского Нижегородского Его Императорского Высочества государя наследника цесаревича полка» / Сост. В. Потто. При участии в сборе материала князя В. П. Долгорукова. — Спб.— 1892. — Т. 1. — С. 36, 37).

К.Кочегаров кілька сторінок присвятив аргументації тези, що знищення Батурина не було «именно акцией устрашения для Украины» (с.143). Як же тоді трактувати наказ Петра I О.Меншикову: «...а Батурин в знак изменникам (понеже боронились) другим на приклад зжечь весь»? Знищення Маячни, Нехворощі, Старого і Нового Кодака, Переволочни з населенням, козаками — це не красномовна політика російського командування, а лише «произвол отдельных военачальников» (с.140)? Для чого 14 травня 1709 р. полковник П.Яковлев після взяття Січі наказав повісити кількох козаків на плотах і пустити трупи у такий спосіб униз за течією Дніпра? Він так забавлявся чи все ж таки страхав інших українців?

В.Артамонов повторює давній історичний стереотип: «Активная партизанская война на Гетманщине против шведов и мазепинцев вспыхнула почти сразу после иноземного вторжения, несмотря на разгром Батурина» (с.100-101). Насправді «партизанами» в Україні були підрозділи калмиків, донських козаків, а також полчани Охтирського, Харківського, Ізюмського, Сумських полків, які не були під управлінням гетьмана. Достатньо прочитати монографії про їхню історію. Новообраний гетьман І.Скоропадський, як засвідчують документи січня-березня 1709 р., під

своїм управлінням не мав українських козаків. Його супроводжували російська піхота і драгуни! Стародубський полк, яким він перед гетьманством командував, російське командування відіслало у Бихів!

... У боротьбі за волю України в 1708-1709 рр. брали участь майже 40 тисяч українців. Нескорені села й містечка були жорстоко покарані російським командуванням за те, що вони підтримали мазепинців у їхньому прагненні здобути свободу для свого народу. Ми не повинні забувати про це.

ПРО АВТОРІВ

Залізняк Леонід - доктор історичних наук, завідувач відділу кам'яної доби Інституту археології НАНУ, професор Києво-Могилянської академії.

Черненко Олена - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Пашкевич Галина - доктор біологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Отрошенко Віталій - доктор історичних наук, професор Києво-Могилянської академії.

Шовкопляс Тетяна - науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

Чубур Артур - доктор історичних наук, викладач Брянського державного університету ім. І.Г. Петровського (м. Брянськ).

Ясновська Людмила - викладач Чернігівського держуніверситету ім. Т.Г. Шевченка.

Веремейчик Олена - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Ногін Євген - науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Волерт Ярослав - викладач ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка.

Пазинич Василь - кандидат географічних наук (м. Київ).

Котченко Андрій - співробітник Варвинського райвідділу внутрішніх справ (м. Варва).

Кепін Дмитро - молодший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Куриленко Василь - директор Мізинського музею.

Поддубний Анатолій - краєзнавець (сmt Вишков Злинківського району Брянської області).

Ситий Ігор - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Цубенко Валерія - кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Одеського державного економічного університету.

Ісіченко Ігор - архієпископ, кандидат філологічних наук (м. Харків).

о. Мищик Юрій - доктор історичних наук, професор Києво-Могилянської академії.

Алфьоров Олександр - аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М. Драгоманова.

Гриць Олена - кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Чемісов Борис - кандидат географічних наук (м. Чернігів).

Павленко Сергій - редактор журналу «Сіверянський літопис».